

інше не передбачено міжнародним договором РФ або федеральним законом. Тому Президія ВС РФ скасувала рішення мирового судді м. Санкт-Петербурга за позовом П. до Генерального консульства України у м. Санкт-Петербурзі про витребування грошових коштів, провадження у справі було закрито.

Аналізуючи останні тенденції розвитку загальної теорії права, зазначимо, що поступово формуються нові наукові погляди, зокрема щодо міжнародно-правової відповідальності у системі видів юридичної відповідальності. Необхідною умовою підвищення ефективності юридичної відповідальності є вдосконалення механізму його дії. Звертає на себе увагу та обставина, що встановлення основних цілей та принципів міжнародної відповідальності не завжди супроводжується чітким визначенням шляхів, методів, засобів їх реалізації.

1. *Братусь С.Н.* Юридическая ответственность и законность (очерк теории) / Братусь С.Н. – М., 1976. – С. 41. 2. *Лукашук И.И.* Право международной ответственности / Лукашук И.И. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – С. 11. 3. *Скакун О.Ф.* Теория держави і права / Скакун О.Ф. – Х.: Консум, 2006. – С. 432. 4. *Братусь С.Н.* Цит. работа. – С. 41. 5. *Витрук Н.В.* Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – [2-е изд., исправл. и дополн.]. – М.: Норма, 2009. – С.186-204. 6. *Курис П.М.* Международные правонарушения и ответственность государств / Курис П.М. – Вильнюс: Минтис, 1973. – С. 6-21. 7. *Лукашук И.И.* Цит. работа. – С. 11. 8. *Анцилотти Д.* Курс международного права: в 2 т. / Анцилотти Д. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1961. – Т. 1. – С. 29-430. 9. *Оппенгейм Л.Ф.* Международное право / Оппенгейм Л.Ф.; [под ред. С.Б. Крылова]. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1948. – Т.1. – С. 310. 10. Там же. 11. *Колосов Ю.М.* Ответственность в международном праве / Колосов Ю.М. – М.: Юрид. лит-ра, 1975. – С. 8. 12. *Витрук Н.В.* Цит. работа. – С. 21. 13. *Лукашук И.И.* Цит. работа. – С. 18. 14. *Броунли Я.* Международное право: в 2 кн. / Броунли Я. – М.: Прогресс, 1977. – Т. 2. – С. 421. 15. *Анцилотти Д.* Цит. работа. – С. 34. 16. *Броунли Я.* Цит. работа. – С. 420. 17. *Курис П.М.* Цит. работа. – С. 96-98. 18. *Лукашук И.И.* Цит. работа. – С. 63. 19. *Марухян А.В.* Международно-правовая ответственность за международные преступления: автореф. дисс. на соискание научной степени кандидата юридических наук / А.В. Марухян. – Ереван, 2004. – С. 16. 20. *Арчага Э.Х.* Современное международное право / Арчага Э.Х. – М.: Прогресс, 1983. – С. 432. 21. *Колосов Ю.М.* Цит. работа. – С.185. 22. *Курис П.М.* Цит. работа. – С. 161-9162. 23. *Колосов Ю.М.* Цит. работа. – С. 196. 24. *Ежегодник* Комиссии международного права 1971 г. – Т. 2. – М.: Наука, 1972. – С. 47. 25. *Лукашук И.И.* Цит. работа. – С. 63. 26. *Литвинов В.* Латинсько-український словник / Литвинов В. – К.: Українські пропілеї, 1998. – С. 31. 27. *Словарь* международного права [под ред. С.Б. Бацанова, К.Г. Ефимова]. – [2-е изд. испр. и доп.]. – М.: Международные отношения, 1986. – С. 100.

УДК 340.1

О. Є. ГОЛЬЦОВА

НЕТИПОВІ СОЦІАЛЬНІ РЕГУЛЯТОРИ ЯК СПЕЦИФІЧНІ НОРМИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Проводиться дослідження нетипових соціальних регуляторів як специфічних норм у загальній системі соціальних норм та особливої регулюючої ролі правових норм.

© ГОЛЬЦОВА Ольга Євгенівна – здобувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Проаналізовано основні соціальні регулятори та з'ясовано особливу роль правових нетипових соціальних регуляторів. Досліджено місце і роль цих регуляторів на сучасному етапі розвитку теорії права. Зроблено висновок про те, що нетипові норми соціального регулювання, насамперед правові презумпції, аксіоми, фікції, є важливою складовою в загальній системі норм соціального регулювання.

Ключові слова: соціальне і правове регулювання, нетипові норми права.

Гольцова О.Е. Нетипичные социальные регуляторы как специфические нормы в системе социального регулирования

Проводится исследование нетипичных социальных регуляторов как специфических норм в общей системе социальных норм и особой регулирующей роли правовых норм. Исследованы основные социальные регуляторы и выяснена особая роль правовых нетипичных социальных регуляторов. Проанализированы место и роль этих регуляторов на современном этапе развития теории права. Сделан вывод о том, что нетипичные нормы социального регулирования, прежде всего правовые презумпции, аксиомы, фикции, – важная составляющая в общей системе норм социального регулирования.

Ключевые слова: социальное и правовое регулирование, нетипичные нормы права.

In work atypical social regulators as specific norms in general system of social norms and a special regulating role of rules of law are carried out. The basic social regulators and a special role of legal atypical social regulators are investigated. The place and a role of these regulators at the present stage of development of the legal theory are analysed. The conclusion that atypical norms of social regulation, first of all legal presumptions, axioms, fiction determine the important component in the general system of norms of social regulation is made.

Key words: social and legal regulations, atypical legal norm.

Соціальне регулювання знаходить вияв як вплив суспільства на поведінку суб'єктів з метою упорядкування відносин та забезпечення соціального компромісу, здійснюється за допомогою системи спеціальних заходів і характеризується двома різновидами: індивідуальним і нормативним регулюванням. Мірою поведінки індивіда та критерієм оцінки цієї поведінки виступають в суспільстві саме соціальні норми.

Регулювання – не єдина функція соціальних норм, відмінних від права. Вона – складова частина оцінного мислення, завдяки якому люди і колективи самовизначаються у суспільстві, орієнтуються в конкретних історичних умовах і адаптуються до них. Соціальні норми – це стабільні узагальнені оцінки ситуацій, відношень, дій людей, що повторюються в даному суспільстві, оцінки, що здатні впливати на поведінку людей і суспільні відношення¹.

Загальними рисами соціальних норм, на думку С. Комарова, є такі: це правила поведінки людей у суспільстві; норми мають загальний характер (звернені до всіх і кожного), створюються в результаті свідомої вольової діяльності людей, їхніх колективів, організацій і зумовлені економічною основою суспільства. Ці загальні риси відображають об'єктивний характер соціальних норм, які визначаються такими обставинами:

- соціальні норми виникають із об'єктивної потреби соціальних систем у саморегуляції, у підтримці стабільності й порядку;
- норма виникає в процесі діяльності людей, суб'єктивно зумовленої способом виробництва;
- норма невіддільна від відносин обміну, характер яких також визначається способом виробництва й розподілу².

Однак не тільки об'єктивний, а й суб'єктивний характер соціальної норми зумовлений можливістю індивідів, соціальних груп усвідомити потреби суспільства у встановленні ціннісних еталонів поведінки та закріпити їх у різних правилах, приписах, знакових системах, сформувати певний рівень правової свідомості, який відповідав би рівню розвитку суспільства. У загальному змісті з урахуванням регулюючої функції соціальних норм С. Алексєєв виділяє такі основні ознаки соціальних норм: вони є загальними правилами і діють безупинно в часі, мають багаторазовість дії і спрямовані до невизначеного кола осіб; виникають у зв'язку з вольовою свідомою діяльністю людей; соціальні норми регламентують форми соціальної взаємодії людей, тобто спрямовані на регулювання суспільних відносин, поведження в суспільстві; вони виникають у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства; ці норми відповідають типу культури і характеру соціальної організації суспільства³.

У цілому соціальні норми створюють цілісну систему регуляторів, за допомогою яких здійснюється вплив на свідомість та поведінку суб'єктів. Багаторганність соціального життя породжує різноманітність соціальних регуляторів суспільних відносин. Для їх ефективного застосування суттєве значення має системна класифікація, при якій окремі види соціальних норм розглядаються з різних боків, і це дозволяє не тільки виділяти ці види норм, а й аналізувати їх різні функції в соціальній регуляції. Цілісну структуру критеріїв системної класифікації пропонують українські вчені, виокремлюючи такі критерії: за способом виникнення (стихийні, свідомі); за суб'єктами прийняття та охорони (приймаються та гарантуються державою, громадськими об'єднаннями, суспільством); за способом закріплення (усні, письмові); за сферою регулювання (традиції, звичаї, норми етики, естетики, моралі, культури, а також організаційні, політичні, релігійні норми та норми права)⁴.

Правове регулювання і, відповідно, правові норми є особливим видом у системі соціального регулювання, а його значення зумовлює необхідність окремого розгляду правового регулювання. Проблеми специфіки права у співвідношенні з іншими видами соціальних норм мають першорядне значення для конкретизації уявлення про його дійсне місце в соціонормативній системі та його справжньої ролі як регулятора особливого виду. Характеризуючи взаємодію права з іншими соціальними нормами, слід враховувати, що формальна рівність, будучи принципом права, має важливе значення, з погляду всіх інших (неправових) видів соціальних норм, всіх інших типів соціальної регуляції, але не як їхній власний принцип⁵.

Щодо правового регулювання, то слід зазначити, що воно діє на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права. Правове регулювання – це упорядкування суспільних відносин за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правових відносин, правових приписів тощо). Існування різних форм правового впливу дозволяє більш чітко розрізнити власне юридичний вплив права (правове регулювання) і неюридичний (інформаційний та орієнтирний)⁶. Предметом правового регулювання є суспільні відносини, які виникають між людьми та їх об'єднаннями, відносини, суб'єкти яких є свідомими і вольовими їх учасниками, право регламентує найважливіші суспільні відносини, які мають принципове значення для держави, об'єднань людей чи конкретних осіб. Право регулює ті відносини, що об'єктивно потребують і піддаються юридичній регламентації.

Право, як особливий інститут суспільства, має сукупність певних рис, що виділяють його з інших суспільних явищ і дозволяють реалізувати його призна-

чення у суспільстві. Основними рисами права є: нормативність; формальна визначеність; державна забезпеченість; правозобов'язуюча дія; системність (структурованість). Кожна з цих рис має свої відмінні ознаки, які роблять її правовою, бо вони належать тільки до права як особливого соціального феномена.

Отже, предметом правового регулювання є найважливіші для держави та об'єднань людей і конкретних осіб суспільні відносини, що об'єктивно потребують і піддаються юридичному регулюванню, і сторони яких виступають їх свідомими та вольовими учасниками.

Класифікувати норми права можна за різними критеріями. З точки зору регулятивних властивостей виокремлюють такі: дозвільні норми (ті, що вказують на можливість здійснювати певні дії, наділяють суб'єктів певними правами), заборонні норми (вони вказують на можливість здійснювати певні дії, наділяють суб'єктів певними правами), зобов'язуючі норми (вказують на необхідність утримуватися від здійснення дій певного роду, встановлюють заборони)⁷.

Залежно від ролі в регулюванні суспільних відносин виділяють типові й нетипові норми права. Вищезазначені типові норми права містять правила поведінки, що регулюють суспільні відносини безпосередньо. У нетипових (спеціалізованих) норм відсутні ті чи інші властивості, ознаки, об'єктивно притаманні класичній моделі норми права. Вони визначають базові основи правового регулювання, його цілі, завдання, принципи, визначають поняття і категорії.

О. Скакун виділяє такі ознаки нетипових (спеціалізованих) норм права:

мають субсидіарний, тобто допоміжний, характер, допомагають основним нормам додати праву вивершеності і повноти;

самі не регулюють суспільні відносини і ніби приєднуються до регулятивних і охоронних норм, створюючи разом з ними єдиний регулятор. Тому щодо основних норм ці норми кваліфікуються як додаткові;

утворюються на основі «первинних», «вихідних» норм, але містять у собі додатково інші розпорядження (вбирають нові регулятивні якості) з метою охоплення нової групи суспільних зв'язків. За характером утворення вони є похідними від основних норм⁸.

О. Скакун виділяє об'єктивний і суб'єктивний моменти у причинах створення спеціалізованих норм. До об'єктивного моменту належить необхідність у законодавчому охопленні нових видів суспільних відносин через сформовану і перевірену на практиці систему правового регулювання і можливість їхнього охоплення в повному обсязі без будь-яких принципових суперечностей із раніше прийнятими нормами. До суб'єктивного моменту відносять переконаність законодавця в доцільності розвивати, розширювати чинні норми шляхом внесення до них змін і доповнень, а не розробляти принципово нові норми. Створення спеціалізованих (допоміжних, або похідних) правових норм дозволяє логічно узгодити весь нормативний масив, уникнути в ньому суперечностей і прогалів.

Автор вказує два основні шляхи розробки спеціалізованих або нетипових норм:

ідея → норма → відносини: тут спеціалізовані норми спрямовані на вдосконалення сформованих суспільних відносин, уже врегульованих певною мірою правом;

відносини → ідея → норма: тут слід охопити спеціалізованими нормами установлені суспільні відносини, не врегульовані правовими нормами.

Відповідно до уявлення про нетипові норми права автори включають неоднаковий перелік нетипових норм. Серед нетипових норм соціального регулювання виділяють такі:

- норми-принципи – закріплюють основні початки регулювання яких-небудь відносин, зміст і особливості якої-небудь галузі права;
- норми-цілі – проголошують цілі й завдання регулювання певних відносин визначеним нормативним актом;
- дефінітивні – дають визначення використовуваних у нормативному акті термінів з метою їх правильного тлумачення;
- колізійні – установлюють порядок вибору тієї або іншої норми з декількох правових норм, що регулюють ті самі відносини;
- оперативні – визначають момент і порядок вступу в силу нормативного акта, його дію в часі, просторі й за колом осіб;
- норми-розрахунки – установлюють кількісні показники чого-небудь, яких повинні дотримуватися державні органи або громадяни⁹.

В. Горшенев, розглядаючи засоби юридичної техніки як різновид нетипових нормативних приписів, критерієм виділення нетипових приписів вважає ступінь їхньої нормативності й виразності рис, характерних для показника правила поведінки. Правова норма, як різновид приписів, розглядається не в тому вигляді, у якому вона фактично закріплюється в статтях нормативного акта, а у формі теоретичної конструкції: гіпотеза, диспозиція, санкція. Нетиповими нормами визнаються такі, які не містять або майже не містять деяких її природних елементів, у силу чого вони вважаються деякою мірою недосконалими, структурно незаввершеними. У однієї групи таких нормативних приписів наявне певне припущення, відносність стану, інші призначені для посвідчення юридичної характеристики певної фактичної обставини. З цієї точки зору автор до нетипових правових норм відносить презумпції, фікції, дефініції та ін.¹⁰

З позицій застосування законодавчої техніки в Україні Є. Гетьман виокремлює такі: правові конструкції, презумпції, правові фікції, кодифікаційну термінологію, символи¹¹. Л. Кругликов зазначає, що на сучасному етапі розвитку загальної теорії російського права є підстави оперувати в юридичній науці поняттями: юридична конструкція; термінологія; презумпція; юридична фікція¹².

Значимо також, що серед нетипових правових норм Н. Матузов і А. Малько окремо виділяють правові презумпції й аксіоми, а також юридичні фікції¹³.

Розглянемо більш детально такі визначення і основні характерні риси нетипових правових норм, що виділяються більшістю авторів: правові презумпції, аксіоми, фікції.

Термін «презумпція» походить з лат. *Praesumptio* – «припущення» – це припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між фактами, які припускаються, та такими, що існують, і це підтверджується життєвим досвідом. Презумпція є не достовірним фактом, а фактом, що припускається з великою ймовірністю і застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини у вирішенні юридичної справи¹⁴.

В основі презумпції – повторюваність життєвих ситуацій, що дозволяє із систематично повторюваних явищ припустити, що за аналогічних умов воно також буде повторюватися. Такий висновок не достовірний, а ймовірний. Отже, презумпції мають можливий, прогностичний характер. Проте вони є важливим додатковим інструментом пізнання дійсності. Презумпції виступають як засіб, що допомагає встановленню істини. У цьому їх наукова і практична цінність.

Правові презумпції визначаються в літературі як закріплені в нормах права припущення про наявність або відсутність юридичних фактів. Ці припущення засновані на зв'язку з процесами, що реально відбуваються, і підтверджені попереднім досвідом¹⁵.

Найбільш характерні презумпції:

– презумпція знання закону. Априорі передбачається, що кожен член суспільства знає (або принаймні повинен знати) закони своєї країни. Незнання закону не звільняє нікого від відповідальності за його порушення;

– презумпція невинуватості, відповідно до якої кожен громадянин передбачається чесним, добропорядним і ні в чому не винним, поки не буде у встановленому порядку доведено інше, причому тягар доведення лежить на тому, хто обвинувачує, а не на самому обвинувачуваному;

– презумпція справедливості закону; істинності й обґрунтованості вироку та деякі ін.

У загальному змісті під поняттям «аксіома» розуміється положення, що приймається без доказів; очевидна істина; твердження, прийняте на віру; очевидна, зрозуміла сама по собі й безперечна істина, що не потребує доказів¹⁶.

Аксіоматичний метод – це спосіб побудови наукової теорії у вигляді системи аксіом (постулатів) і правил висновку (аксіоматики), що дозволяють шляхом логічної дедукції одержувати твердження (теореми) даної теорії¹⁷.

Правові аксіоми визначаються як самоочевидні істини, що не вимагають доказів. Їхнє значення в тому, що вони відображають уже встановлені й достовірні знання. Це найпростіші юридичні судження емпіричного рівня, що склалися в результаті багатовікового досвіду соціальних відносин і взаємодії людини з навколишнім середовищем¹⁸.

У загальній теорії права аксіоматичних положень досить багато, наприклад: що не заборонено, те дозволено; усякий сумнів тлумачиться на користь обвинувачуваного; люди народжуються вільними і рівними в правах; закон зворотної сили не має; якщо обвинувачення не доведено, обвинувачуваний виправданий; влада існує тільки для добра. Як зауважують Н. Матузов і А. Малько, аксіоми відіграють важливу регулятивну, прикладну і пізнавальну роль.

У перекладі з латинської «фікція» – видумка, вигадка. Під правовою фікцією розуміється положення, яке насправді не існує, але якому право надало значення факту. В юриспруденції – це особливий прийом, який є необхідним для певних практичних потреб, коли дійсність підводить під якусь формулу, щоб потім із цієї формули зробити певні висновки. Фікція корисна і тому вона закріплюється в праві. Фікції в юриспруденції мають довгу історію розвитку, вони широко використовувалися ще римськими юристами.

Як приклад можна навести такі положення, які закріплені у відповідних нормативних актах багатьох держав: громадянин може бути визнаний судом безвісно відсутнім, якщо протягом певного періоду немає відомостей про місце його перебування; днем смерті громадянина, оголошеного померлим, вважається день набуття законної сили рішення суду про оголошення його померлим (ст. 45 ГК РФ).

О. Ульяновська зазначає, що на доктринальному рівні правовою фікцією постає уявна теоретико-правова конструкція, за допомогою якої моделюються тенденції формування і розвитку неіснуючого у дійсності, але об'єктивно необхідного у праві (наприклад «юридична особа»). На правотворчому рівні правова фікція виступає не лише засобом юридичної техніки і тоді вона може міститись у гіпотезі чи диспозиції правової норми, а й у формі норми-фікції, інституту права¹⁹.

Отже, нетипові норми соціального регулювання, насамперед правові презумпції, аксіоми, фікції, є важливою складовою в загальній системі норм соці-

ального регулювання, доповнюють класичні правові норми і допомагають вирішувати складні правові ситуації і колізії.

Враховуючи недостатній рівень теоретичного опрацювання проблеми нетипових соціальних регуляторів у правовій системі України, важливого значення для формування цілісної сучасної теорії норм права набуває дослідження місця і ролі цих регуляторів на сучасному етапі розвитку теорії права, а також впровадження основних положень у сучасне законодавство України.

1. *Лейст О.Э.* Сущность права. Проблемы теории и философия права / Лейст О.Э. – М.: Зерцало, 2008. – С. 183. 2. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: учебник / Комаров С.А. – М.: Юрайт, 1997. – С. 212. 3. *Теория* государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / [Алексеев С.С., Архипов С.И., Игнатенко Г.В. и др.; отв. ред. В.М.Корельский, В.Д.Перевалов. – М.: Норма, 2003. – 595 с. 4. *Теорія* держави і права. Академічний курс: підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С 270. 5. *Нерсесянц В.С.* Общая теория права и государства: учебник для юридических вузов и факультетов / Нерсесянц В.С. – М.: НОРМА–ИНФРА, 1999. – С. 87. 6. *Онiщенко Н.М.* Функції права // Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / Онiщенко Н.М. – К., Юрінком Інтер, 2006. – С. 317. 7. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: підручник / Скакун О.Ф.; [пер. з рос.]. – Х.: Консум, 2001. – С. 279. 8. Там само. – С. 282-283. 9. *Элементы* правовой нормы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://invertika.info/jelementy-pravovoj-normy>. 10. *Горшенив В.Н.* Нетипичные нормативные предписания в праве / В.Н. Горшенив // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–118. 11. *Гетьман Є.А.* Кодифікаційна техніка як різновид нормотворчої техніки / Є.А. Гетьман // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2009. – Вип. 176. – С. 130–142. 12. *Кругликов Л.Л.* О средствах законодательной техники в уголовном праве / Л.Л. Кругликов // Проблемы юридической техники в уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве: сб. науч. ст. – Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та. – 1996. – С. 3–7. 13. *Матузов Н.И.* Теория государства и права: учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с. 14. *Презумпція* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Презумпція>. 15. *Матузов Н.И., Малько А.В.* Цит. работа. – С. 230. 16. *Толковый словарь* русского языка / [под ред. Д.И. Ушакова]. – М., 1993. – С. 23. 17. *Большой энциклопедический словарь.* – М., 2000. – С. 28. 18. *Матузов Н.И., Малько А.В.* Цит. работа. – С. 231. 19. *Ульяновська О.В.* Фікції в правовій системі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О.В. Ульяновська. – О., 2010. – 19 с.

УДК 340.1

I. А. ГРИГОРЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВООХОРОННОЇ (ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ) ДІЯЛЬНОСТІ У НІМЕЧЧИНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Досліджуються теоретико-правові засади функціонування і розвитку системи правоохоронних (поліцейських) органів у ФРН. Розглядаються загальні засади формування моделі поліцейської діяльності у Німеччині як складової правової системи країни континентально-європейської правової сім'ї. Визначено особливості структурно-функ-

© ГРИГОРЕНКО Ірина Анатоліївна – ад'юнкт кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ